

ЛЕКСИКАЛНИ ПЛАСТОВЕ В ТВОРБИ НА ИЛИЯ ВОЛЕН

Ас. д-р Теодора Г. Илиева
*Педагогически факултет
Тракийски университет – Стара Загора*

Резюме. Илия Волен е сред българските словотворци с умерено консервативен и философско-рационален подход към родния език и неговия лексикален инструментариум. Той поставя „думата“ в центъра на идилично-пасторалните, социално-репрезентивните и реалистично-фаталистичните си художествени произведения. Затова проучването на лексикалните напластявания като конструкти за изграждане на пълнокръвни образи и форми е ключово за разчитане на идиолекта на писателя. Статията разглежда лексиката на генеалогично макроравнище и на микроравнище. Маркират се: диалектизмите, чуждиците и разговорната лексика, а се анализират семантичните транспоненти, хапаксите и авторовите неологизми. Резултатите от изследването са: поставяне на книжовно-разговорния български език като фундамент, в който балансирано са асимилирани архаизми и лексика от западнобългарския ареал; в тях са преплетени редки думи и okazjiонализми; семантично модифицирани са съществуващи семи; абстрахиране от чуждици. Словообразователните модели при неолексите са: (поли)префиксация на едносъставните думи, по-рядко композиция, суфиксация, сраствания, оригинални девербативи, okazjiонални способности – метафоризация, субституция, ирония, универбизация и др.

Ключови думи: Илия Волен; лексикален пласт; диалектизъм; архаична лексика; хапакс; деривационни модели

Илия Волен (Марин Стаменов) неведнъж заявява своята естетическа, идейно-философска и когнитивна рецепция за лексикално-стилистичната креативност на българските словесни ваятели: „езикът се обогатява, набъбва при общуване с други народи; за да има плетеницата от думи най-прекрасен вид, писателят трябва да има в душата си най-чувствителните везни, чисто око за нейната обогатеност, чисто ухо за звучността ѝ, умело да ползва неизчерпаемия и постоянно нарастващ народен езиков резервоар; да борави с разбираеми, не красиви думи, защото се пише, за да разбере читате-

лят“ (Volen 1980, pp. 6 – 10). Тъй като „думите се раждат при докосване до съдържанието и ако имат покритие, минават от човек на човек, от уста на уста, от перо на перо (Volen 1980, p. 6), проучването на словното богатство, завещано от Илия Волен, е опит да се дешифрира идиолектът на повествователя; да се изолират звънливите и изящни в художествената им простота „народни, сочни, свежи“ думи, реабилитирани и модифицирани от твореца и попълнили огромната лексикална парадигма на нашия език; да се анализират непроучените оригинални автори неологизми.

Обект на изследването са разказите от книгата „Черни угари“, новелата „Йов“ и есето „Мисли за езика“.

Предмет на публикацията са лексикалните напластявания като ключов механизъм за декодиране на езиковия натюрел на писателя.

Открояващата се лексика у И. Волен е диференцирана в два хиперпласта – макролингвистичен (той е фундаментален и доминиращ): разглежда думите според произхода и териториалното им разпространение – общонароден разговорен корпус, диалектизми, чужди думи (турцизми, гърцизми), и микролингвистичен (индивидуализиращ авторския език и ограничен в количествен аспект): разглежда думите според фреквентността им – остаряла лексика, семантични транспоненти, хапакси и авторски неологизми. Екскерпираната лексиката от второто равнище се лематизира и представя по азбучен ред, като се сравнява с масив от средно- и новобългарски, църковнославянски, руски словници и: Речник на българския език, том 1 – 6 (Gerov 1975 – 1978), Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век (Ilchev, Ivanova, Dimova, Pavlova 1998), Речник на българския език, том 1 – 15 (BAN 2001 – 2015), Етимологичен речник на българския език, том 1 – 7 (BAN 1971 – 2010) и др. Коментират се активните словотворчески механизми, които обогатяват словника на езика и деривационната му парадигма.

Друг делитбен критерий, който само се маркира, е концептуализацията – предметна и понятийна, тъй като вербализираните перманентни символи у И. Волен са кодове за разчитане на родния фенотип, щрихи от моментната езикова картина на света от 30-те до 70-те години на XX век.

Като „мъдрец, изказал редица възлови идеи за езика“ (Boyadzhiev 2016, p. 77 – 78), и отличен семиотик, Илия Волен стига до следните проникновения: „при употребата на диалекти, писателят трябва ловко да се движи между два бряга – освежаването на езика и яснотата на текста...Вазов търсеше диалектни думи не само от родната си говорна област, но и от всички говорни области в страната. Оригиналният писател има и оригинален език, той надделява над материала... езикът не е готова дума, а умело съчетаване на две или повече думи, за да се даде точност, нюансировка, дълбочина, тънкотата на понятието“ (Volen 1967, pp. 12 – 15).

Затова езикът на Воленовите герои е пластичен, езиково пълнокръвен, автентичен, но с различни социолектни параметри в различните разкази. В повествованията с епично-пасторални и любовни мотиви лексикалните пластове са: узуална форма (основен пласт), диалектизми (силно представени в количествен аспект), просторечие (регистрирани са десетки думи), книжовна лексика, архаизми, а вторичните номинации, чуждиците, хапаксите, окказионализмите и поетизмите са по-малко на брой. Докато в политико-идеологическата белетристика основният пласт е книжовната лексика, следван от разговорната, термините, диалектизмите, чуждиците, хапаксите.

Макролингвистичен лексикален хиперпласт

Разговорна лексика

За най-машабен пласт – основа и градиво на мезолекта на Воленовите герои, преднамерено е избран общонародният разговорен пласт. Много от думите са родолюбиво и прагматично унаследени и се откриват в диахронни срезове на българския език, например у Н. Геров са регистрирани стотици от тях – годинувам, класисто, образ, прежилвам и мн. др.

Изобилието от общоупотребими финитни глаголи в епистоларно творчество на Илия Волен е впечатляващо: боботя, вардя се, грея се, джомоля, навременя, заклатуша се, наортачвам се, осрамвам, прегазя (двора), да се разкапя, подкачам, секвестирам, уреждам и мн. др. Неличните глаголни форми също са представени: раззинат, осрамен и др.

Друг пласт от ядрото на Воленовия лексикон са *nomina agentis* и *nomina actoris*. Те са социомаркери с широк хронотоп: от среднобългарските – писар и черноризец, през средновековните – другоселчанин, зурладжия, комшийка, кундурджия, чорбаджия, до (след)възрожденските – биволар, бирник, груповод, добичар, другарка ‘съпруга’, кукурузоберач, постаджийка ‘стояща на пост’, селарка ‘стояща в селото’, фокусник, четвъртоотделенец, и социалистическите – агроном, комунистка, кооператорка, пансионер, партизани, фелдшер и др.

Следи от родително-винителен падеж при антропонимите, чрез който се архаизира говорът на художествените персонажи, се откриват в ранните разкази на Волен – сечивата на дяда Мирча, семейството на Ламбя.

Безспорна ценност са автентичните надиплени художествени пейзажи и разгърнатите орнаментални сравнения на писателя, изпъстрени с много поетизми – огненожълт, преизподня, свила, теменужена, треперлив и др.

Диалектна лексика

Върху общобългарските книжовни, узуални и простонародни формации орнаментално са глиптирани звучните северозападни думи и устойчиви съчетания, които оформят органичния езиков профил на Воленовите герои.

Тъй като, „ако темата е от народния, селския бит, тя сама налага на писателя да се ползува от диалектните думи, защото има понятия и предмети, за които няма думи в литературния език. И вторият случай, който е по-важен – е нуждата да се освежава, да се обогатява, да се нюансира литературният език“ (Volen 1967, p. 10).

Приоритизирани са отново териториално обособените финитни глаголи и вербоидите: бланкосал, да възсуча (ръкав), гоя (добиче), додавам, да се заводи, иззръквам, иззъркам, изцърцорвам, кърня, нюхам, отменувам, полъчквам, пощъщен, пригащя (някого), призъркам (с пръст), туля, улепвам се и др.

Имитативният талант на И. Волен често се съчетава със стремежа му към детайлизиране, степенуване и забавяне на действието чрез префигиране на диалектните глаголи. Когато се рисува застинало, монотонно събитие, се предпочита афиксът при- (притрополи кола, припъшквам). За изразяване на двукратност се използват за-, пре-, по- (забрецам, преглавам, попримлясвам). За посочване на интензивност из- (изнарипам).

Разбира се, диалектизми субстантиви се въвеждат и при описание на: работния инструментариум (ишлик, копраля, кошрява, ритли, чутур); домашните реквизити (кипче, кълчища, маза, ношви, премпелешка, сламник, черга); плодовете на човешкия труд (баберки, житеница, кукурузище) и мн. др.

Сполучлив баланс между общонародната и локално диференцираната лексика Илия Волен постига и с вплитане на косвени падежи и северозападни субстрати от други граматични класове в езика на своите герои: отглаголни съществителни (урущисване), прилагателни (крив ‘виновен’, чеко-рат ‘трудно произносим’), наречия (есенес, пролетес, тъдява), местоимения (кому, толко), числителни (да обуеш двой, трой чорапи), междуметия (але), частици (мигар), съюзи (доде).

Лексика от чужд произход

Гърцизмите са ограничени в терминологичното поле на църковно-православната традиция (архимандрит, дикирий, инок, калугер, монах, трикирий) или са безалтернативни номинации на други денотати – калем, катедра, мелодия, хармоника. Латинизмите са строго профилирани – семинарист, също думите от френски – акуширам, и от италиански език – кабаница, серенада.

Турцизмите и заемките чрез турски са силно редуцирани. Фиксирани са само широко разпространени в бита понятия – артък, боклук, бостан, боя, гъон, дувар (перс. през тур.), икиндия, каиш, курбан (араб.), къосав, сайвант (перс.), софра (араб.), пазарлък, чизми, чучур (кавказки), шише, юлар.

Прави впечатление еманципирането от църковнославянизми и русизми. Регистрирани са изконни славянски лексеми – боязлив, истий, ответвено ‘в отговор на’, угроза.

В по-късните си социални и политически повлияни творби И. Волен засилва употребата на конюнктурна лексика, заета от руски (коловоз, кооперация, селсъвет, трудовен и др.), и на философско-абстрактна лексика – добродетел, едностранчивост, прегрешение, самоограничение, егоистичен и др.

Микролингвистичен лексикален хиперпласт

Микролингвистичният хиперпласт е „оцветителят“, най-яркият експликатор на идиолекта на И. Волен. В този анализ той е представен от: подбрана от автора остаряла лексика (с висока честота на употреба); шест семантични транспонента, които принадлежат към класовете на глаголите, вербоидите и прилагателните; единадесет хапакса и четиринадесет okazjiонализма.

Остаряла лексика

Архаичният лексикален пласт е плътен и включва: глаголи (да се намъча, оповивам, оваля ме), причастия (повеселял, уведен), съществителни (камбанче, пискало, пригода, първеския, сватлък), един композитум с първа основа глагол в повелително наклонение (захапипръст), синтаксеми (никаква съм ‘не се отличавам с нещо особено’) и др.

Семантични транспоненти

заснежен, прич. ‘осеян със светли звезди’ – Над него небето беше заснежено със звезди („Грудка“)

Страдателното причастие е фиксирано като моносемантично: заснежен ‘който е покрит със сняг’ (RBE 1987, р. 665). Оригиналният принос на И. Волен е вторият конотативен план, който въвежда чрез комплексна метафоризация на денотата. Аналогията е предметна (визуализация и количествена неизмеримост на веществата сняг и звезди), качествена (искрящият сняг е сравнен с блещукащите небесни тела) и пространствена (снегът се сипе на по-голяма повърхност, звездите също гравитират в огромен обсег).

налапам несл. ‘да обгърна, да превзема’ – Мъгла беше налапала горите и баирите около село („Глоби“)

Вторичната номинация на глагола е резултат от персонификация. Той е семантично модифициран посредством okazjiонален, а не морфологичен способ.

острижа, св. ‘да изпаса, да изравня до земята’ – Тя пасеше буйно... докато не острижеше около себе си – не мърда („През първите дни“)

Новият синтагматичен профил на думата допълва лексикалния ѝ обем (тя е моносемна) и вероятно е диалектно повлиян. Създадена е посредством аналогия между инструмента ножица и острите зъби на животното, което подравнява зелената до дъно.

подлея, св. ‘преча, вреди на някого’ – Ама ти с нея много не ходи. Ще те подлее! („Сила“)

Глаголът *подлея* е съставен от четири семи, някои от тях остарели, други – активни. И. Волен разширява смисловия му спектър чрез преносна номинация, но и употребява транзитивния глагол със семантичен актант не предмет, а лице, като го трансформира от синсемантичен в автосемантичен. Допустима е и втора хипотеза – думата да е универбат на фразеологизма ‘да подлея вода’.

раззеленявам, несв. ‘освежавам, украсявам’ – Вазов предпочиташе да раззеленява езика си с диалектните форми („Мисъл и думи“)

В задълбочения си трактат „Мисли за езика“ Волен споделя, че класиците трябва да въвеждат диалектизми, защото са понятни на масовия читател, а и внасят свежест в авторовата поетика. За да обрисова процеса на обновяване, разхубавяване и освежаване на езика, писателят си служи с картинната метафора *раззеленява* и така активизира нова потенциална сема в парадигмата на многозначния глагол.

разигран прич. ‘горящ силно, с буйни и мощни пламъци’ – Стрина Босилка бе се привела над буйния разигран огън и тананикаше песен („Живковите ботуши“)

Нито денотативните, нито конотативните речникови дистрибуции на думата констатира това оригинално атрибутивно словосъчетание. Контекстуален синоним на ‘разигран’ е страдателното причастие ‘разпален’, но макар и вербоиди със сходна семантика, те номинират различна степен на интензивност. Метафората ‘разигран’ създава алюзия за експресивно, обемно и динамизирано състояние.

Хапакси

Хапаксите са думи с ограничена фиксация, констатирани в творбите на до петима автори, и с относителен статут на редки. Употребата им от И. Волен разкрива езиковата приемственост, към която се стреми писателят, задълбочените му лексикални познания и художествен вкус. От книгата „Черни угари“, новелата „Йов“ и есето „Мисли за езика“ са ексцерпирани 11 фиксации. Представени са чрез кратки речникови статии с минимален контекст.

белогрив, прил. ‘с бяла грива’ – Водите застрашително се надигаха на големи белогриви талази („Когато зърното не даде плод“)

Адективът е регистриран у Вапцаров и Хайтов (RBE 2001, 698). В художествения дискурс обикновено се среща суфиксалния му инвариант *гривест*. Хайтов цитира, а не парафразира контекстуалната дистрибуция на *белогрив* („излива водопади на Персенк и пълни доловите с мътни, белогриви талази“). Но все пак е трудно да се установи дали той е заимствал лексемата от Илия Волен, или от друг словотворец.

впалвам се, несв. ‘прегарям, изгарям’ – Нивичката горе най-рано се впалва, кой ще я чака да дозрява! („Бедни хора“)

Имперфективът е семантичен дублет на разпространения глагол *опалвам се*, но и тук И. Волен предпочита да детайлизира, да обрисова действието, отграничавайки предлоговите нюанси: о- предполага външно об-/изгаряне, докато в- означава навлизане във вътрешния състав.

зачервенял, прич. ‘открояващ се с червения си цвят’ – Нейните клони се бяха зачервенели от кичурки плод („Утро“)

Приемаме девербатива за рядка дума, тъй като според РБЕ мотивиращият глагол *зачервеня* е констатиран и у Йордан Йовков.

изресил, прич. ‘с опадал цвят’ – По това време изресилят кукуруз зашу-муля към пътя („Неразделна“)

Изходният глагол *изреся* е фиксиран в РБЕ, но без илюстративен пример. Той е префиксално-суфиксален дериват с мотивираща *реса* и поради диалектния и окازیоналния си характер не е съхранен в съвременния български език.

надбелвам се, несв. ‘състезавам се с някого, като беля нещо’ – Хайде да се надбелваме, Свидене! („Война“)

Имперфективът липсва в лексикографските справочници, но тъй като назовава народно-битова дейност, не може да се квалифицира като авторски неологизъм.

надорвам се, несв. ‘съревновавам се, състезавам се’ – На Елисея му се струваше, че младежът се надорва с някого („През първите дни“)

Лексемата не е отразена в речниците, но вероятно не е окازیонализъм, а диалектизъм, който Волен популяризира, възпроизвеждайки автентичната селска реч.

надтурник, м. ‘натрапник’ – На Младена гледаха вкъщи като на надтурник („Неволя“)

У Н. Геров, И. Вазов и Й. Груев е регистриран архаизмът *натурник*, с аналогично значение (РБЕ 2000, 198). Илия Волен обаче отново проявява творческа комбинативност и изявен стремеж да създаде ‘физична’ форма на думата, като заменя по-стария пространствен префикс на- с над- и градира признака. Има и по-прозаична причина за появата на *надтурник*: у Н. Геров е фиксиран глаголът *надтурям* (Gеров 1977, р.153), който може да е станал мотивирац за новото *nomina actoris*.

одъждя се, възвр. ‘времето да стане дъждовно, да завали продължително’ Времето пак се одъжди! („Две съдби“)

Префиксално-суфиксалното образуване е отбелязано като рядка дума, но илюстративният текст, който е представен в РБЕ, е от друга творба отново на Илия Волен.

перодръжковец, м. ирон. ‘писател’ – Ние, перодръжковците, сме само зидари, архитекти, които използват готовите народни детайли („Осъзнаване“)

Верен на хипотезата, че „писателят трябва да борави с разбираеми думи, а да използва „граждански“, когато пише за герои „интелигенти“, Волен

често игнорира двукомпонентните лексеми като неприсъщи на лексикона на своите персонажи. Агентивното съществително е сред малкото сложно-суфиксални единици, не е речниково отразено и се регистрира с иронично-пейоративна употреба в съвременните медиатекстове.

да си позасладня, възвр. ‘да хапна малко количество сладка храна’ – Майката поведе момченцето към близката горица да му търси диви ягоди – да си позасладне („Бедни хора“)

Полипрефигирият глагол е каузативен, мотивиран от *засладня си*, и е изключително рядко срещан. Но неговият словообразователен дублет *позасладя си* е регистриран, отразена е и генерализираната афиксация *по-за-* (OPRBEGl 2016, p. 513 – 535).

поразтрошавам, несв. ‘разтрошавам частично, не напълно, леко’ – На вас ще ви трябват само мамули, пък аз и жито ще искам догодина от тая нива!... И буците ги поразтрошавайте! („Бедни хора“)

Предполагаемата словообразователна матрица на имперфектива в императив *поразтрошава(йте)*, включва мотивиращия глагол *да поразтроша*, регистриран у Т. Харманджиев и Н. Бончев. Е. Пелин и И. Волен пресъздават този авторски неологизъм по модел, познат в българската дериватология – контаминация от два префикса *по-раз-* с кумулативно значение ‘частично, периодично, рядко, спорадично извършване на нещо’. В ОПРБЕГл са поместени 360 речникови статии на преходни и непреходни глаголи с анализираната двупрефиксална формация, но **поразтрошавам** липсва (OPRBEGl 2016, pp. 674 – 696).

Оказионализми

Знакови за идиолекта на всеки творец са и оказионализмите – лексикални уникати, ярки, стилизирани езикови маркери. От книгата „Черни угари“, новелата „Йов“ и есето „Мисли за езика“ са изолирани 14 автори неологизма, които са лематизирани, групирани по азбучен ред и илюстрирани с минимален контекст.

бучав, прил. ‘съставен от буци, нехомогенен’ – Като станаха след пладне, бащата и майката се хванаха за бучавите бразди („Бедни хора“)

Оригиналното относително прилагателно е десубстантив с подчертано диалектно звучене и се констатира многократно в разказите на Илия Волен.

голотувам, несв. ‘живея и се обличам много бедно’ – Защо да ги народим една черга, пък после да голотуват и гладуват! („Йов“)

Десубстантивът (с мотивиращо съществително голота/ голотия) е словообразователен дублет на деадектива голувам ‘ходя гол, зле облечен’, констатиран като хапакс у П. Р. Славейков (RRODDL 1998, p. 87). Може да се допусне, че морфологичната структура на авторския неологизъм е инспирирана от стремежа към стилистична, фигурална и силабическа симетрия със съседната дума ‘гладуват’ – обикнат похват от Илия Волен.

делец, м. ‘малък дял’ – Всеки ограждаше делеца си с бодлива тел, с тръне и го пазеше („През първите дни“)

Белетристът образува *nomina diminutiva* най-вече чрез суфиксация с популярния и обикнат от него формант -ец: имотец, димец и др. Разпространеният днес смислов еквивалент, произведен от същата деривационна верига, е дялче.

забрадясам, св. ‘силно, изцяло да обрасна с брада’ – На сухото му, забрадясало лице излязоха дълбоки бръчки („През първите дни“)

Чрез интеграция на афикса за- към разпространения глагол *брадясам* поведователят изковава неолекс, обективиращ компресивен и интензивен атрибутивен признак. Изборът точно на представката за-, а не на о-, из-, раз- или др. с аналогична семантика, може да се дължи на авторовия стремеж към възпроизводство на конвенционални структурно-семантични модели, например по аналогия с глагола *забраждам* ‘покривам цялостна площ с кърпа’.

златоблестящ, прич. ‘със златен блясък’ – Архимандрит Антоний, застанал в златоблестящи дрехи („Йов“)

Българският словник съдържа малък брой сложни думи с първи компонент злато-. Н. Геров посочва 7 (Gеров 1977, р. 157), а в съвременния български са 12 (OPRBE 2012, р. 282), като само една е с колоративна семантика – златожълт. Оказионализъмът на Волен не е композитум, а сложносуфиксално образувание. Негови текстологични варианти са средновековният термин златоодеждън ‘със златни одежди’ (Miklosich 1862 – 1865, р. 227) и съвременният златотъкан. В средновековния български език са съществували по-голям брой думи с елементи злат(о)-.

златосин, прил. ‘със златист и син оттенък’ – Блясъците на слънцето превръщаха в пещ златосиния жътвен простор („Когато зърното не даде плод“)

Вторият поетизъм с основа злато- в „Черни угари“ е композитум, чиято първа съставка е с метафорично, а следващата – с денотативно значение.

златостъклен, прич. ‘който наподобява цвета на златото и прозрачността на стъклото’ – Оросените листа на голямата череша блестяха златостъклени („Утро“)

Това е третият хапакс, бинарна формация с водещ елемент злато-, но със смислова еквивалентност на двете основи. Другата съставка на думата се дистрибутира с популярното си сигнификативно значение ‘подобен на стъкло’.

металноморав, прил. ‘синьо-червен цвят с метален оттенък’ – Двата бряга бяха украсени с лимоненожълти върби, с металноморави къпини и пчешкодреновини („Йов“)

Думи с първи субординиран или координиран компонент метално- са регистрирани в нашия език (OPRBE 2012, 376). Авторова иновация е контаминацията на този елемент с прилагателното морав, което създава наситена, триизмерна цветова композиция.

накръстосан, прич. ‘който се преплита, кръстосва в различни посоки’ – Храмът се изпълваше с дим – накръстосан от цветните прозоречни лъчи на слънцето („Йов“)

Страдателното причастие не е образувано от глагола *накръстосам*, защото такъв не съществува, а е суфиксално срастване от фраземата *на кръст* ‘на дълж и на шир’.

да се понасмихна, възвр. ‘да се усмихна леко’ – Елисей пак се понасмихна виновно и кривна глава („През първите дни“)

Смислови аналози на емотивния глагол са *поусмихна* и *подсмихна*. Тъй като в българския лексикон липсва форма *насмихна*, приемаме, че окaziонализъмът не е морфологичен дериват, а субститут на *поусмихна се*. Сходно състояние на героя си Елисей в съседен абзац Илия Волен изразява също с рефлективен глагол – Елисей *се позасмя*.

придрасвам, несв. ‘прекосявам набегом’ – Общинарите придрасваха по коридора и не поглеждаха никого („Глоби“)

В българския език съществуват омонимните корелати полисеми: *драсвам*¹ ‘прокарвам нещо по повърхност; написвам набързо; ранявам леко’ и *драсвам*² ‘хуквам, побягвам; измъквам се’. Вторият разговорен корелат мотивира появата на авторов неологизъм чрез префигиране с при-. Възможно е писателят да е търсил целенасочена аналогия с книжовната дума ‘прибягам’² = придвижвам се с бягане’.

Поетичната страст на Илия Волен към (поли)префиксация е толкова методична, че само в рамките на съседни абзаци от същия разказ откриваме още няколко (поли)префигирани глагола: *подрипвам*, *поизстина*ла, *покръква*ва, *поспря*, *примокря*.

сакатя се, възвр. ‘измъчвам се с тежка работа’ – Защо ти е да се съкатиш с трънака? („Две съдби“)

Деактивният има конотативна дистрибуция и е остроумно авторово допълнение към деривационна верига с мотивиращото прилагателно *сакат*. От словообразователното гнездо през Възраждането са регистрирани само няколко съществителни – *сакатлък*, *сакатник*, -ца, -ча и прилагателното *сакатый* (Gešov 1978, p. 109). В съвременния български език те са силно редуцирани.

сивомрачково, нар. ‘мрачно сиво, сивота и мрак’ – Земята беше осветена сивомрачково („Бедни хора“)

В количествен план сложните думи окaziонализми у Илия Волен са минимален брой в сравнение с еднокоренните. Ексерпираният колоративен адвербатив е синоним на ‘тъмносиво’, но разгръща нов цветови нюанс. Думата е структурен композитум от качественото прилагателно *сив* и неонаречieto *мрачково*, интегрирани чрез интерфикса *о*. Днес се използва смисловият еквивалент *мрачно сиво*.

чучуря, несв. ‘извирам’ – Струйката вода чучуреше по неравния двор и се разливаше във вирчинки („Война“)

Верен на пасторалния си усет, Волен не се ограничава до лексикалните дублети (из)църцоря (диал.) и (из)къркоря (разг.), но създава нов десубстантив с прозрачна мотивация, който е семантичен транспозит на посочените глаголи. И трите думи означават ограничено по обем действие, но за белетриста по-съществени са акустичният отпечатък и образната алюзия в представите на читателя. Затова той предпочита да нюансира, да градира, да моделира дори начина, по който извира водата.

Концептуална диференциация на лексиката

Друг ракурс за изследване на авторския идиолект е концептуалната диференциация на лексиката. Най-обемните концептуални ядра (концептосфери) в творбите на И. Волен са: битова лексика (килер, кошара, корито, паница, ператник, покъщнина, сайвант, хамбар); сечива и оръдия на труда (вършачка, камионетка, колесарка, копраля, кривак, менци, мотика, сатър, сюнгер, сърп, тояга, трактор, шейна); обувки/дрехи (гуменки, кончови, ластици, сукман); хранителни продукти (колаче, мътеница, скорозрейка, джанка, просеник, тиква, ярма); полева дейност (баир, бразда, брежлика, дънище, китка, леа, мера, ръкойка, сноп, сушина, угар, харман); строителни материали (керемиди, тенекийка, тухли) и мн. др.

В духа на когнитивизма Е. Пернишка обособява няколко „концепта... показателни структурни елементи, чрез които Илия Волен представя българското село – реката, баира, нивите, крушата, говедата и слънцето“ (Pernishka 2014, pp. 26 – 31). Към тях бихме добавили и други ключови за белетристичния микросвят концепти – вратника/вратата, жътвата, любовта, неволята, водата (стихийния порой, напоителния дъжд, кладенеца, вировете, ручей, потока), имота, колата/каруцата, съдбата, хляба. Те имат своята херменевтична стойност, синкретират изконно български, православни, конюнктурни, авторови аксиологични и прагматични възприятия.

Вратникът и вратницата са полисемни концепти, разделителна линия между „външния“ и „своя“ (интимния – според Волен) свят. Пред това пространство се: седянкува, одумва, дават съвети, разменят влюбени погледи, гонят неприятелите. Домовете на „другите“ са „чуждите врати“, а някои имотни селяни имат „червено боядисани врати“. Когато героите се вливат в социума, те „клопват вратника“. Понякога метрична единица за разстояние са не крачките, а броят на вратниците: „през два-три вратника е“. Вратникът, вратата и портата са толкова опредметени, че читателят би могъл да ги визуализира, да ги възприеме като социолингвистичен декор.

Хлябът е символ на материален просперитет, количествен мерител за положения труд и за откраднатия труд, за милосърдието към нищия. Пшенич-

ният хляб е блян и изгражда контекстуална антитеза с просеника в битово-рационалистичния свят на писателя.

Краткият обзор на лексикалните напластявания в езика на Илия Волен налага следните заключения.

1. Творецът е скромен в себеоценката за приноса си към обогатяване на българския лексикален корпус и заключава, че думата се „ражда върху изпръхналите устни на народа – великият майстор, творец на езика, а писателите са само зидари, архитекти, използващи готовите народни детайли“ (Volen 1980, pp. 7 – 8).

2. Самобитният му почерк се разгръща в умението да контаминира лексикални звена, моделирайки мезолекта на персонажите си.

3. Авторовият натюрел и идейната насоченост на повествованието предпоставят дистрибуция на разговорна, диалектна, архаична и рядко чуждоезикова лексика.

4. Илия Волен черпи с пълни шепи от поетичните трели на съвременния художествен корпус: гороломен, теменужен (И. Вазов), шетърна (П.Ю.Тодоров), есенник (Д. Дебелянов, Н. Лилиев), димец, преснота ‘свежест’ (Е. Пелин), кичур ‘китка цвят’ (Й. Йовков) и поетизми на А. Страшимиров.

5. Словообразователните модели са конвенционални, доминира (поли)префиксацията: **по-** (добичетата да се *поочешат*... *понаместваме*, *попогледвам*; **под-** (нивата *подрипваше*... той *подбъгваше*); **на-** (да *нажъна*, ще ги *наортачим*); **при-** (*примокря* му); **про-** (*прожумоля* нещо); **над-** (*наджънвах* се); **от-** (*отядени* стръкове); **пре-** (като *прежънем*), **с-** (*сбръзвам* се); **о-** (*огазя*). Представките са в низходящ ред според предпочитанията на писателя. При вербоидите са регистрирани: **о-** (*огазен*), **при-** (*причервен* ‘изчервен’), **из-по-** (*изпоредени* един до друг) и др.

6. Деривационни способности при глаголите, макар и рядко, са: нов рефлексивен корелат на съществуващ глагол (засивявам се ‘откроявам се със сивия си цвят’ ← засивявам) и трансформиране на транзитив в непреходен глагол (Хубостта ѝ сочеше „Сила“, вместо някой я сочи заради хубостта ѝ).

7. Бинарните композиционни модели са рядкост. В „Черни угари“ те са около 50 – обикновено с колоративна семантика, описващи приказно-пасторални картини, но единици от тях са хапакси. В „Стражар“ композитумите назовават цветове – лимоненожълт, синьо-червен, или характерологични белези – благодушен, благонадежден, чистосърдечен.

8. При семантичните транспозити, които продуцират потенциални семи, словотворчески способ е най-вече метафоризацията (тя *се гмурна* в къщата), но вторичната номинация може да е резултат и от паронимен ефект (олепвам ← прилепвам), и от персонификация.

9. Хапаксите и оказионализмите са съставени посредством морфологичен инструментариум (префигиране, суфиксация, композиция, суфиксално

срастване, композиция + суфиксация) и чрез тропови способности (стилистична и силабическа симетрия, метафоризация, универбизация).

10. Наблюдава се предпочитание към събирателни съществителни. Регистрираните *nomina collectiva* са: букак, върбалак, градиняк, зеленило, клонак, крушак, момчурляк, парцалък, сиромашта, снопе, храсталак, шубъркаш. Установен е и социолектен плуралис на *singularia tantum* *смърт* – „Свещеникът Николай плачеше по *смъртовете*“.

11. Деминутивите имат висока дистрибуция: котенце... листенцата... полянката („Гора“); дядо Панко си взе патеричката („Дядо Панко князът“); прибира сламицата („Говеда“) и др. Преднамерено се търси, създава антитеза между лексема с неутрално и с умалително значение, тя е предпоставена от идейни и емоционални мотиви. Например, когато назовава отвора към домовете на позитивните герои селяни, Илия Волен предпочита деминутива вратница (независимо дали портата е малка, или стандартна), а когато коментира входа на административна сграда, той употребява непроизводното име *врата*. В по-късните му разкази се появява общоупотребимото вратник, среща е порта.

12. Илия Волен не е привърженик на разточителната дублетност и лексико-семантична вариативност и употребява алолекси спорадично: аркадаш/приятел, бостан/любеница, геран/кладенец, чепици/чехли/обувки; стопанин/човек ‘съпруг‘.

13. Писателят избягва жаргонните форми, но редките сленгови находки са любопитен социолингвистичен отпечатък на комуникацията от 50-те години на XX век: „ако ми *натракаш на ръка* половината от данъка си, ще изляза по живо, по здраво“ („Съседи“).

14. Сред нешироката палитра от цветове златният е фаворизиран. Волен употребява хапакса *златея се* и няколко сложни формации с първа основа *злато-*. Златни са небето, росата, косата, нивята, класовете, сърповете, пилетата и др. Метафоричен паралел на *златен* е *жълт* – „жълтите житни вълни“ /„златните жита се появяват като вълни“, но конотацията на двата адектива е различна. Златен е част от позитивнооценъчния авторов регистър, а жълт олицетворява меланхолията, изнурената отегченост. Следват прилагателните *черен* (небе, очи, рани, мисли, угари), после – *червен* (животно, лице, пояс), наречията *мораво* и *румено*. Адективите *зелен* и особено *син* и *бял* са констатирани с денотативните си значения. Спорадична и стилизирана дистрибуция имат качествените прилагателни *сребрист*, *малиненочервен*, *мастилен*, *тъмнокафяв*.

ЛИТЕРАТУРА

БОЯДЖИЕВ, Ж., 2016. Писатели и езикознание. Илия Волен за езика. *Съпоставително езикознание*, XLI (3), 76 – 79.

- ВОЛЕН, И., 1967. *Мисъл и думи. Есета – изказвания*. София: Български писател.
- ВОЛЕН, И., 1980. *Осъзнаване*. Варна: Георги Бакалов.
- ВОЛЕН, И., 2005. *Черни угари*. София: Захари Стоянов.
- ГЕРОВ, Н., 1975 – 1978. *Речник на българския език*. Том 1 – 6. София: Български писател.
- ОПРБЕ, 2012. *Официален правописен речник на българския книжовен език*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- ОПРБЕГл, 2016. *Официален правописен речник на българския език. Глаголи*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- ПЕРНИШКА, Е., 2014. Опит за нов прочит на творбите на Илия Волен. *Български език и литература*, 56 (1), 26 – 31.
- РБЕ, 1987 – 2015. *Речник на българския език*. Том 1 – 15. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- ПРОДДЛ, 1998. *Речник на редките, остарелите и диалектните думи в българската литература от XIX – XX век*. София: ЕМАС.
- MIKLOSICH, F., 1977. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. 2 Neudruck der Ausgabe. Wien 1862 – 1865. Aalen: Scientia Verlag.

REFERENCES

- BOYADZHIEV, Zh., 2016. Pisateli i ezikoznanie. Iliya Volen za ezika. *Sravnitelno ezikoznanie*, XLI(3), 76 – 79.
- GEROV, N., 1975 – 1978. *Rechnik na balgarskiya ezik*. vols. 1 – 6. Sofia: Balgarski pisatel.
- MIKLOSICH, F., 1977. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. 2 Neudruck der Ausgabe. Wien 1862 – 1865. Aalen: Scientia Verlag.
- OPRBE, 2012. *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Prof. Marin Drinov.
- OPRBEГl, 2016. *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Glagoli*. Sofia: Prof. Marin Drinov.
- PERNISHKA, E., 2014. Oпит за nov prohit na tvorbite na Iliya Volen. *Bulgarski ezik i literatura-Bulgarian language and literature*, 56(1).
- RBE, 1987 – 2015. *Rechnik na balgarskiya ezik*. vols. 1 – 15. Sofia: Prof. Marin Drinov.
- RRODDL, 1998. *Rechnik na redkite, ostarelite i dialektnite dumi v balgarskata literatura ot XIX – XX век*. Sofia: EMAS
- VOLEN, I., 1967. *Misal i dumi. Eseta i izkazvaniya*. Sofia: Balgarski pisatel.
- VOLEN, I., 1980. *Osaznavane*. Varna: Georgi Bakalov.
- VOLEN, I., 2005. *Cherni ugari*. Sofia: Zahari Stoyanov.

LEXICAL LAYERS IN THE ILIYA VOLEN'S WORKS

Abstract. Iliya Volen is among the Bulgarian wordsmiths with a moderately conservative and philosophically rational approach to the native language and its lexical toolkit. He places the “word” at the centre of the idyllic-pastoral, socially reactive and realistic-fatalistic works of art he creates. Therefore, the study of lexical layering as constructs for building full-blooded images and forms is key to reading the writer's idiolect. The article focuses on the lexicon at the genealogical macrolevel and micro level. The following are marked: dialectisms, foreign words and colloquial vocabulary; hapaxes, semantic transponents and author's neologisms are analyzed. The results of the research are: placing the literary- colloquial Bulgarian language as a foundation, in which archaisms, verbs, adjectives and substantives from the Western Bulgarian area are balanced and assimilated; they are intertwined with rare words and occasionalisms; semantic modification of existing concepts; abstracting from foreign words. The word-formation models that Iliya Volen prefers for neolexis are: monoroot words and rarely composites, (poly)prefiguration, suffixation, deverbatives – original participles, occasional methods – metaphorization, substitution, etc.

Keywords: Iliya Volen; lexical layer; dialecticism; archaic lexemes; hapax; derivational models

✉ **Dr. Teodora G. Ilieva, Assist. Prof.**

Faculty of Education
Trakia University – Stara Zagora
9, Armeyska St.
6002 Stara Zagora, Bulgaria
E-mail: ilievat_@abv.bg